

ЮБИЛЕІ

АНАСТАСІЯ ГУЛАК

РЭАБІЛІТАЦЫІ НЕ ПАТРАБУЕ: ДА 190-ГОДДЗЯ ПАЎЛА ШПІЛЕЎСКАГА

Багатая спадчына знакамітага даследчыка беларускай народнай культуры, пісьменніка і публіцыста Паўла Шпілеўскага (1823–1861) усебакова разглядалася – ад першых рэцэнзій і водгукаў у перыядыцы 1850–1870-х гг. да тэарэтычных, гістарыяграфічных прац нашага часу. Беларускі літаратуразнаўца і гісторык Г. Кісялёў адкрыў невядомыя факты біяграфіі Паўла Шпілеўскага, напісаўшы грунтоўны нарыс яго жыцця і творчасці (Кісялёў 1978, 247–287). І. Цішчанка зрабіў падрабязны аналіз фальклорна-этнаграфічнай спадчыны даследчыка ў шырокім гістарыяграфічным кантэксце, даў аб'ектыўную ацэнку яго ўнёску ў публіцыстыку і краязнаўства (Цішчанка 1986). Як і ў іншых сваіх працах, прысвечаных персаналіям беларускай фалькларыстыкі, І. Цішчанка здолеў выканаць звышзадачу – стварыў ідэйны партрэт Даследчыка, акрэсліў маштаб яго Асобы, паказаў нашчадкам Постаць Паўла Шпілеўскага.

Уявім, дваццітрохгадовы студэнт Пецяярбургскай духоўнай акадэміі, родам з Бабруйскага павета Мінскай губерні, будучы кандыдат багаслоўя Павел Шпілеўскі нясе ў «Журнал Міністэрства народнага просвешчэння» першую частку сваіх «Беларускіх народных паданняў». 1846 год. Студэнт захоплены славянскімі мовамі і міфалогіяй, апантаны рамантычнай ідэяй служэння беларускаму народу і адкрыцця для шырокай сталічнай грамадскасці культуры роднага беларускага краю.

А гэта ўжо 30-гадовы выкладчык славеснасці едзе доўгай дарогай з Варшавы да сталіцы Расійскай імперыі на новае месца працы. Шлях яго пралягае па Палессі і родным беларускім краі. Праз вакно экіпажа ён бачыць гарады, мястэчкі і маленечкія вёскі, узіраецца ў курганы і замкі, корчмы, заезныя дамы і кірмашы. Разглядае сялянскі люд, гараджан, засцяпковую шляхту і інародцаў. Яго ўражанні, дапоўненыя разнастайнымі звесткамі, ператворацца ў цыкл нарысаў і ўбачаць свет на старонках часопіса «Современник» (1853–1855).

Па прыездзе Павел Шпілеўскі – службовец на нязначнай пасадзе ў Галоўным педагагічным інстытуце ў Санкт-Пецяярбургу. Ужо напісаны працяг створанага яшчэ ў студэнцкія гады зводу персанажу беларускай міфалогіі, другая і трэцяя часткі якога выйдуць пад назвай «Беларускія народныя павер'і» (1852). Неўзабаве будзе апублікавана «Даследаванне пра ваўкалакаў на аснове беларускіх павер'яў» (1853). У гэтых творах аўтар паглыбіў асобныя тэмы, узбагаціў іх дадзенымі шматлікіх крыніц і ўласным этнаграфічным досведам.

У 32 гады Павел Шпілеўскі – настаўнік у школе пры экспедыцыі падрыхтоўкі дзяржаўных папер. Гэта праца не прыносіць яму вялікага задавальнення, а народны побыт, звычай і абрады, песні і казкі беларускага люду па-ранейшаму натхняюць. Здольнасць да прыгожага пісьменства дазваляе Шпілеўскаму плёна працаваць. На працягу 1853–1856 гг. у часопісе «Пантеон» апублікаваны яго 17 артыкулаў пад назвай «Беларусь у характарыстычных апісаннях і фантастычных яе казках». Гэта – галоўны ўнёсак Паўла Шпілеўскага ў беларускае нарадазнаўства – самае поўнае на той час апісанне каляндарных і сямейных абрадаў, пазаабрадавых ігрышчаў, варожбаў, кірмашу.

Апошнія гады жыцця Павел Шпілеўскі прысвячае журналісцкай працы і здабывае поспех. У аўтарытэтных сталічных часопісах ён друкуецца як тэатральны крытык і рэпарцёр. Але памірае ў 1861 г. у 38-гадовым узросце. Праз некаторы час сталічны часопіс надрукуе кароткі некралог. Без подпісу.

Сёння рэцэпцыя прац Паўла Шпілеўскага па міфалогіі ў беларускай і ў славянскай фалькларыстыцы з'яўляецца выдавочнай. Запазычанні з яго рабілі П. Шэйн, П. Бяссонаў, М. Нікіфароўскі, А. Багдановіч, А. Сержпутоўскі і многія іншыя. Тэксты «Беларускіх народных паданняў» сталі адной з асноўных крыніц па беларускіх народных вераваннях у «Паэтычных поглядах славян на прыроду» А. Афанасьева (1865–1869) (Топорков 2000, 20). «Спасылкі на Драўлянскага, – піша А. Леўкіеўская, – з'яўляюцца агульным месцам у айчынной навуцы <...> цытаты з яго твора рассыпаны па працах нашых самых паважаных вучоных (пачынаючы з У Даля і заканчваючы Вяч. Іванавым, У. Тапаровым, Б. Успенскім і інш.)» (Левкиевская 2002, 311). У рознай ступені крытычнага асэнсавання матэрыялы П. Шпілеўскага выкарыстаны ў энцыклапедыі «Беларускі фальклор» (2005–2006), энцыклапедычным слоўніку «Міфалогія беларусаў» (2011). (Да нарысаў даследчыка навуковыя рэдактары слоўніка паставіліся ашчадліва, уключыўшы звесткі з іх са спецыяльнымі агаворкамі.)

Аднак і крытычная ацэнка ўкладу П. Шпілеўскага ў вывучэнне беларускай міфалогіі мае даўняе паходжанне. Яна пачала замацоўвацца ў славянскай фалькларыстыцы з часоў І. Насовіча. Нагадаем, што слынны лексікограф тлумачыў паходжанне багоў і міфалагічных персанажаў П. Шпілеўскага няправільным аўтарскім разуменнем беларускіх слоў і выразаў (Носович 1873, 55). Гэта павярхоўнае сцвярджанне было абвергнута яшчэ Я. Карскім, які адзначаў вялікую каштоўнасць лінгвістычнага матэрыялу даследчыка, яго чуйнасць і тонкае разуменне беларускай мовы. У 1920-х гг. рукапісныя працы П. Шпілеўскага: «Слоўнік беларускай гаворкі, складзены П. Шпілеўскім» (1845), «Кароткая граматыка беларускай мовы» (1845), «Нататкі беларусца аб беларускай мове» (1853) былі выкарыстаны слоўнікавай камісіяй Інбелкульта як крыніца фундаментальнага слоўніка жывой беларускай мовы (Крывіцкі 1975, 19). У энцыклапедыі «Беларуская мова» (1994) П. Шпілеўскаму прысвечаны спецыяльны артыкул.

Вяртаючыся да крытыкі аўтара «Беларускіх народных паданняў», трэба адзначыць, што А. Пыпін быў аб'ектыўным, калі пісаў пра самога даследчыка і стан тагачаснай навукі: «На жаль, ні ў яго (П. Шпілеўскага – А. Г.) не было

ніякай этнаграфічнай школы, ні ў агульных літаратурных паняццях таго часу яшчэ не было дастаткова пашырана ўяўленне аб належных адносінах да помнікаў народнага быта і паэзіі; таму шмат што ў яго паведамленнях мае толькі белетрыстычную каштоўнасць і не мае дастатковай навуковай абгрунтаванасці» (Пыпин 1892, 75).

Як ужо адзначалася, грунтоўны аналіз зводу міфалагічных персанажаў П. Шпілеўскага (не пазбаўлены пэўнай ідэйнай прадуманасці) быў зроблены ў 1980-я гг. І. Цішчанкам, які сцвердзіў, што «Беларускія народныя паданні» трэба ўспрымаць як працу навукова няспелую...»

Аднак і цяпер папулярнасць нарысаў па міфалогіі беларусаў, абумоўленая самымі рознымі фактарамі, па-ранейшаму прыцягвае строгія погляды навукоўцаў. І сёння на адрас прац Паўла Шпілеўскага, напісаных у сярэдзіне XIX ст., чуюцца крытыка, выказваюцца абвінавачванні ў ненавуковасці і мастацкім вымысле.

Сярод падобных крытычных аглядаў вылучаецца манаграфія А. Тапаркова і А. Леўкіеўскай «Рукапісы, якіх не было: падробкі ў галіне славянскага фальклору» (2002). Прымаючы пад увагу вельмі катэгарычную ацэнку А. Тапаркова («фальклорна-міфалагічны фальсіфікат»), на нашу думку, варта ўсвядоміць падыход А. Леўкіеўскай.

«Абсалютна відавочна, – піша яна, – што не ўсе персанажы <...> з’яўляюцца фантамамі, народжанымі выключна пярком самога Драўлянскага» (Левкиевская 2002, 318). Даследчыцкая задача А. Леўкіеўскай адносна спадчыны міфалага фармулюецца так: «...зразумець, чым «наш» падыход да народнай традыцыі адрозніваецца ад «іх» падыходу <...> абазначыць тую эвалюцыю (ці ўсё ж рэвалюцыю?) у поглядах на традыцыйную культуру, якая адбылася за паўтара стагоддзі» (Левкиевская 2002, 312). І гэта, на нашу думку, цалкам слушная пастаноўка праблемы: не крытыка з вышыні сённяшняга навуковага досведу нарысаў, напісаных 160 гадоў таму, а асэнсаванне спадчыны даследчыка-міфалага ў кантэксце фарміравання навуковых ведаў пра беларускую міфапаэтычную спадчыну.

У спробе асэнсаваць беларускую міфалогію Шпілеўскі сутыкаўся з цяжкасцямі, непераадыльнымі на ўзроўні развіцця тагачаснай навукі. (Ф. Буслаеў толькі пачынае адкрываць дэманалогію ў славянскай міфалогіі.) Традыцыйна, пачынаючы з антычнасці, міфалогія атаясамлівалася з культам вялікіх багоў. Аднак славянскае язычніцтва характарызуецца не столькі пакланеннем вялікім богам, колькі ўшанаваннем духоўных сутнасцяў ніжэйшага парадку, што праяўляецца ў надзвычай шырокім спектры з’яў традыцыйнай культуры. П. Шпілеўскі, верагодна, усведамляў гэта, таму што яго міфалагічныя персанажы не маюць трансцэндэнтнага характару, маюцца як персаніфікацыі пэўнай стыхіі ці як персаніфікацыі гаспадарчай або сацыяльнай функцыі. Пры гэтым ён асэнсоўваў, з аднаго боку, марфалагічную недэталёванасць славянскіх дэманаў, а з другога – іх шматлікасць і разнастайнасць.

Пры аналізе пазіцый Шпілеўскага – даследчыка міфалогіі неабходна ўлічваць, што ён не ставіў і не мог ставіць мэту рэканструяваць міфалогію як тып

культуры ці форму свядомасці, заснаваную на архаічных формах ментальнасці. Ён выбудоўваў, паводле В. Півоева, «сюжэтна аформленую і персаніфікаваную аснову» беларускага язычніцтва. Пры гэтым аўтар «Беларускіх народных паданняў» імкнуўся да шырокага ахопу крыніц, што ўказвае на асветніцкі характар пастаўленых ім задач.

Прывядзем некаторыя з гэтых крыніц, колькасць якіх даволі значная, аднак характар спасылак на іх – фрагментарны. Напрыклад, узгадваецца «Крытыка-гістарычнае даследаванне аб рускай мове» (1838) М. Максімовіча, «Караняслоў рускай мовы, параўнаны з усімі славянскімі гаворкамі і з дваццаццю чатырма замежнымі» (1841) Ф. Шымкевіча. (Верагодна, вялікая складальніцкая руплівасць аўтара «Караняслова» натхняла і служыла ўзорам для П. Шпілеўскага.) Сустрэкаюцца таксама спасылкі на працы С. Ліндэ «Слоўнік польскай мовы» (Т. 1–6. 1807–1814) і «Лацінска-рускі лексікон» І. Кронеберга. Аўтар «Беларускіх народных паданняў» цытуе «Аповеды» Герадота ў перакладзе архіепіскапа Пскоўскага Андрэя Нартава (Т. 1–3. 1763–1764), «Гісторыю польскага народа» (Т. 1. 1824; Т. 2–7. 1780–1786) А. Нарушэвіча, «Старажытную гісторыю літоўскага народа» (Т. 1–9. 1835–1841) Т. Нарбута.

У пытаннях генезісу і этнічнай гісторыі славян Павел Шпілеўскі выкарыстоўвае карты Я. Стржэдоўскага «*Sacra Moraviae Historia*» (1710) і Я. Спенера «*Historia Germaniae universalis et pragmatica*» (1716–1717). Знаходзім таксама спасылкі на публікацыю «Зааморфныя божышчы ў славян» (1852) А. Афанасьева, «Нарысы славянскай міфалогіі» (1841) М. Касторскага, «Міфы славянскага язычніцтва» (1849) Д. Шэпінга, «Свяцілішчы і абрады язычніцкага богаслужэння старажытных славян» (1846) І. Сразнеўскага. Ёсць адсылкі да ранніх прац П. І. Шафарыка: «Аб паходжанні славян» (1828), «Славянскія старажытнасці» (1837), «Славянская этнаграфія» (1842). Не застаюцца па-за ўвагай матэрыялы, змешчаныя ў навукова-літаратурных выданнях «*Pamiętnik Warszawski*» (1815–1823), «*Kalendarz Warszawski*» за 1759 г. і іншае.

П. Шпілеўскі цытуе матэрыялы са зборнікаў Я. Чачота «Вясковыя песні» (1837–1846), Я. Тышкевіча «Апісанне Барысаўскага павета» (1847). Гаворачы пра характар публікацый беларускага фальклору, якія ён ажыццявіў, неабходна ўлічваць, што для ўсіх нарадазнаўчых даследаванняў сярэдзіны XIX ст. «было характэрна вольнае абыходжанне з матэрыялам, не скаванае дадатковымі абмежаваннямі, неабходнасць якіх будзе ўсвядомлена ў навуцы пазней» (Топорков, 1997, 403). Таму нельга пагадзіцца з падыходамі сучасных аўтараў, якія ставяць у дакор збіральнікам XIX ст. выкарыстанне чужых матэрыялаў. Адносіны да архіваў і публікацый асобных збіральнікаў у сярэдзіне і ў другой палавіне XIX ст. з-за нераспрацаванасці прынцыпаў збірання, вывучэння і публікацыі народнай паэзіі былі неўрэгуляванымі.

Пацвярджэнняў гэтаму ў славянскай фалькларыстыцы вельмі шмат. Напрыклад, крыніцамі песенных тэкстаў у працах не толькі Шпілеўскага, але і А. Кіркора сталі ў значнай ступені працы Я. Тышкевіча і Я. Чачота (Карский 1903, 228–230; Топорков 1997, 251–252); крыніцамі этнаграфічна-энцыклапе-

дычнага выдання М. Максімовіча «Дні і месяцы ўкраінскага селяніна» (1856) – матэрыялы З. Даленгі-Хадакоўскага, Ж. Паўлі, Л. Галэмбіёўскага, Я. Колара (Федас 2006, 8); крыніцамі «Зборніка беларускіх прыказак» (1867) І. Насовіча – публікацыі У. Даля, Я. Чачота, П. Шпілеўскага, Я. Тышкевіча (Цішчанка 1986, 222) і іншае.

Аднак П. Шпілеўскі ведаў і ўсведамляў каштоўнасць працы збіральніка фальклору – даследчыка народных старажытнасцей. Пра гэта ён піша неаднаразова: «На старонках нашых часопісаў увесь час з’яўляюцца розныя даследаванні аб старажытнасцях Афін і Рыма <...> А старажытнасці Заходняй Расіі, і асабліва Беларусі, нібы лічацца занадта малазначнымі, каб надрукаваць аб іх у якім-небудзь перыядычным выданні. Не ведаю, чым патлумачыць такое раўнадушша нашых вучоных да Беларусі. Хіба тым, што аб старажытнасцях рымскіх і грэчаскіх прасцей пісаць у кабінцеце па замежных крыніцах, а каб пісаць пра Беларусь, для гэтага неабходна ведаць яе, пра жыць у ёй, прасачыць некалькі гадоў на месцы за ўсімі яе старажытнасцямі» (Шпилевский 1846, 1).

Аўтар лічыў, што ў фальклорных тэкстах міфалогія прысутнічае ў скажонай, змененай форме, а задача даследчыка – рэканструяваць старажытныя міфы па іх рэліктах. «Беларусь настолькі багатая рознымі паданнямі, павер’ямі, прымхамі і забабонамі, што, ведаючы аб усім гэтым, міжволі пашкадуеш, чаму ў нашыя дні даследчыкі не хочучь звярнуць увагу на гэты край і вывучыць яго ва ўсіх галінах айчыннай старажытнасці?» (Шпилевский 1846, 1). Беларусь, піша ён, «можна назваць сталіцай старажытнай славяна-рускай міфалогіі, там выток усіх язычніцкіх вераванняў продкаў нашых, якія, па прычыне ўзаемных плямянных міжусобіцаў, рассяліліся па суседству на розных ускраінах сённешняй агромністай Расіі» (Шпилевский 1846, 1–2).

Сёння працы П. Шпілеўскага 1840–1850-х гг. трэба разглядаць як абумоўленае рамантычным светапоглядам аўтара ўвасабленне падыходу да апісання славянскай міфалогіі. Галоўнымі сэнсаўтваральнымі прынцыпамі гэтага падыходу з’яўляюцца суб’ектыўныя адносіны аўтара да фактаў традыцыйнай культуры і ўласная інтэрпрэтацыя гэтых фактаў. У гэтым – спецыфіка «данавуковага перыяду» фалькларыстыкі.

У сувязі са 190-годдзем з дня нараджэння Паўла Шпілеўскага ўзгадаем і тое, што сёлета на Любаншчыне, у яго роднай вёсцы Шыпілавічы, на ракой Арэсай адгучыць, адспявае і адтупаціць ўжо традыцыйны Пятроўскі фэст. Гэта цудоўныя скарбы беларускай народнай культуры і краса яе па-ранейшаму вабяць маладых і гарачых сэрцам.

Літаратура

Карский 1903 – Карский, Е. Ф. Белорусы: в 3 т. Варшава: Тип. Варш. учеб. окр., 1903–1922. Т. 1: Введение в изучение языка и народной словесности.

Кісялёў Г. В. Пошукі імя. Мінск: Маст. літ., 1978.

Крывіцкі 1975 – Крывіцкі, А. А. Тры этапы фарміравання беларускай дыялектнай лексікаграфіі. З народнага слоўніка. Мінск: Навука і тэхніка, 1975.

Левкиевская 2002 – Левкиевская, Е. Е. Механизмы создания мифологических фантомов в «Белорусских народных преданиях» П. Древлянского // Рукописи, которых не было: подделки в области славянского фольклора. М. : Ладомир, 2002. С. 311–352.

Носович 1873 – Носович, И. И. Белорусские песни, собранные И.И. Носовичем // Записки Императорского русского географического общества по отделению этнографии. – СПб., 1873. Т. 5. С. 45–281.

Пыпин 1892 – Пыпин, А. Н. История русской этнографии: в 4 т. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1890–1892. Т. 4: Белоруссия и Сибирь, 1892.

Топорков 1997 – Топорков, А. Л. Теория мифа в русской филологической науке XIX века. – М.: Индрик, 1997.

Топорков 2000 – Топорков, А. Л. Об источниках «Поэтических воззрений славян на природу» // А. Н. Афанасьев. Поэтические воззрения славян на природу: справ.-библиогр. материалы. – М.: Индрик, 2000. С. 7–50.

Федас 2006 – Федас, В. В. Науково-теоретичні засади фольклористичної діяльності Михайла Максимовича: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.07. Київ, 2006.

Цішчанка 1986 – Цішчанка, І. К. Да народных вытокаў: збіранне і вывучэнне беларускага фальклору ў 50–60-я гг. XIX ст. – Мінск: Навука і тэхніка, 1986.

Шпилевский 1846 – Шпилевский, П. М. Белорусские народные предания; Белорусские поверья / Ксерокопия.